

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 22 Volume: 5 Issue: 22

Yaz 2012 Summer 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

AVÂRIZ VERGİSİ ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA: 18. YÜZYIL BAŞLARINDA ANKARA UYGULAMALARI

“A STUDY ON AVARIZ TAX: ANKARA’S APPLICATIONS OF THE BEGINNING OF 18TH CENTURY”

Jülide AKYÜZ ORAT*

Öz

Avâriz vergisi itibarı bir vergi hânesi olan avâriz-hânesi üzerinden ve toplumun muâflar dışında emlak sahibi bireylerinden talep olunmaktadır. Bu makalede, avâriz vergisinin 18. Yüzyıldaki uygulaması üzerinde durulacaktır. İki bölümden oluşacak çalışmanın ilk bölümünde avâriz vergisinin hukukî esas ve dayanakları, toplanış biçimleri üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde ise uygulamanın yarattığı kimi sorunlar, bu sorunların kişiler ve gruplar üzerindeki etkileri irdelenecektir. Zira, bu dönemde avâriz vergisinin boyutlanması nedeniyle, bireyler ve cemaatler vergi yükümlülüğünden kurtulabilmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu davranışlar da toplum içinde incelenmesi gereken farklı bir görünüm yaratmıştır. Makalemizin birincil kaynaklarını 18. Yüzyıl şer’iye sicillerinden elde edilmiş kayıtlar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler; Osmanlı, Avâriz, Vergi, 18. Yüzyıl.

Abstract

The Avariz tax in Otoman Empire is demanded from the section of avariz which is a nominal section of it and the individuals who have real estate in society apart from the privileged ones. In this article, it will be highlighted on the practice of the avariz tax in 18th century. In the first section of this study consisting of two sections, it will be highlighted on the judicial basis and references of the avariz tax and the types of levying it. In the second part, some problems resulted from the practice and the effects of these problems on people and groups will be examined. Then, because of being varied of the avariz tax, individuals and communities have tried many ways to be free from the responsibility of tax in this period. These behaviours have created a different prospect which has to be studied in society. The acconuts acquired from the of Kadı Registers in 18th century have formed the primary resources of this article.

Keywords; Ottoman, Avariz, Tax, 18th Century.

Bu makalede Osmanlı Devleti’ndeki avâriz uygulaması ana çizgileriyle gözden geçirilerek, 18. Yüzyılda Ankara Sancağı örneğinde yapılan uygulamalar ele alınacaktır. Bilindiği gibi 18. Yüzyıl, Osmanlı’nın temel sistemleri olan kul ve tımar örgütlenmelerinin fonksiyonlarında büyük ölçüde değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Özellikle tımar sistemi, devlete ait görevlerin tümünü birtakım vergileri kaynağında devlet hizmetlilerine bırakılarak gördürmeyi öngörüyordu. Devletin idarî, askerî, malî ve ekonomik politikaları, bu sistem içindeki kurumlar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Başlangıçta tımar sistemi içindeki dirlik sahiplerinin görevlerini aşan hizmetler için öngörülen “avâriz” türü vergiler, doğrudan merkez tarafından toplanıyor ve sözü edilen genel hizmetler yerine

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

getiriliyordu. Örneğin, tımarlı sipahiler kendi olanaklarıyla sefere katılarak ordu-yı hümâyûnun bir parçası haline geliyorlardı. Fakat ordunun tümünün sevk ve harekâtı merkezin yetkisinde idi. Büyük bir ordunun harekâtı, menziline ulaşması ve istenilen sonucu alması için devlet ayrıca önlemler almak zorunda idi. İşte bu aşamada avâriz vergileri büyük önem taşıyordu. 18. Yüzyıla gelindiğinde tımarlı sipahilerin de giderek işlevlerini kaybetmesi üzerine, bir yandan klasik dönemde onlara tevcih edilen vergi gelirleri hazineye intikal ettirilmek istenirken, diğer yandan da avâriz vergileri daha da önem kazanmış ve giderek nakde dönüşmüştür. Makalede; bu dönüşümün boyutlarını ortaya koymak, verginin reâyâ-devlet ilişkilerindeki etkisini incelemek ve bu yolla mevcut bilgilerimize katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

Avâriz Vergisi Tarihçesi

Günümüzde vergi hukuku, devletin kamu gücüne dayanarak elde ettiği tüm kamu gelirlerini içerir. Başta kazançtan alınanlar olmak üzere, çeşitli dolaysız vergilerin yanı sıra, resim, harç ve şerfiye gibi kamu gücüne dayanan diğer kamu gelirleri de geniş anlamıyla vergi hukuku içinde yer alır. Birey açısından ise kamu hizmetlerinin finansmanına vergiler aracılığıyla katılmak yasalarlabireylere yüklenen bir ödevdir. Modern hukukta devletin ve bireyin sorumlulukları bu çerçeveden değerlendirilmektedir. (Sayan, 1961).

İslâm hukuku da bu bağlamda İslâm devletinin teb'ası olanlara vergi cinsinden birtakım yükümlülükler getirmiştir. Şeriâtın doğrudan düzenlediği başta "öşr" olmak üzere bazı kazanç vergileri yanında; İslâm hükümdarına da, teb'aya götürülecek hizmetler karşılığında vergi koyma yetkisini tanımıştır. Birincilere "şer'î vergiler", ikincilere de "örfî vergiler" denmektedir.

Toplum halinde yaşayan ve mutlaka bir takım ortak harcamalara muhtaç olan halkın güvenliği, bağımsızlığın korunması ve devamı amacıyla hükümetler de bir takım kurallar çerçevesinde çeşitli kaynaklardan yararlanmak zorundadırlar. Bu amaçla, çeşitli kaynakların kullanılması, bu kaynakların miktarlarının belirlenmesi, bu miktarın hasılâtının toplanması, dağıtımı ve bölüşümü, yani yönetim ve kullanımı söz konusudur. Bu kaynaklar ya *tekâlîf* denilen vergiler veya müstemlekât-ı umûmiye veyahut borçlanmalardan ibârettir. 19. Yüzyıl Osmanlı maliyecisi Süleyman Sudi, maliye ilminin esas ve amaçlarını, gerçek kaynaklar vasıtasıyla hükümetin ihtiyaçlarının karşılanmasına hizmet etmek olarak ifâde etmektedir. (Özsoy, 2000: 612-13). Burada hükümetin ihtiyaçlarının karşılanması aynı zamanda devletin halka götürmekle mükellef olduğu sorumlulukları da ihtivâ etmektedir.

Osmanlı idâre hukuku, vergiyi reâyâyâ götürülen bir hizmet karşılığı olarak öngörmüştür. Bu bakımdan olağan vergi düzeni içinde reâyâdan talep edilen vergiler şu özellikleri gösterir: Şer'î vergilerin özünü oluşturan öşür bir kazanç vergisi olarak geçimlik ziraî ekonominin temel üreticisi olan ailenin üretiminden alınabilecek bir ürün fazlası olup, bu fazla ürün aileyi ekonomik sıkıntıya düşürmeyecek boyuttadır. (Küçük, 2007: 109-110). Raiyyet rüsûmu diye anılan ve hemen tamamı örfî vergiler içinde yer alan vergiler ise esas itibarıyla bir bölümüyle statü vergileridir, bir bölümüyle de yönetim hizmetleri sırasında talep edilen meblağlardır. (İnalçık, 1993: 31-65). Bu vergi miktarları Osmanlı maliye kaynaklarının verdiği bilgilere göre çok büyük meblağlar değildir.

Osmanlı Devleti'nde de İslâm hukukuna uygun bir vergi tarh etme sistemi yaratılmıştır. Ancak Osmanlı vergi sisteminin en önemli özelliği, devletin almaya hak sahibi bulunduğu vergilerin büyük bir bölümünün doğrudan merkezî hazineye aktarılmadan kaynağında birtakım hizmet ve yükümlülükler karşılığı olarak devlet görevlilerine bırakılmış olmasıdır. Bu bağlamda tımar sistemi denen geniş bir uygulama içinde vergilerin toplanması için "dirlik" denilen yönetim ve vergi alanları oluşturulmuş ve bunlar padişahın en küçük tımarlıya kadar çeşitli kademedeki görevlilere verilmiştir. Bu uygulamada sadece padişaha ait olan haslar, yani dirliklerin vergi gelirleri merkezî hazineye gönderilmiş; diğerleri hak sahiplerinin tasarrufuna bırakılmıştır. Bu genel uygulama içinde vakıflar, malikâne denen özel statüsü bulunan dirliklerde de aynı işlem geçerli olmuştur.

Bu genel uygulamanın yanında devletin yine kökeni şeriâta dayanan bir vergi uygulaması daha vardır ki; bu "avâriz vergisi" diye adlandırılmaktadır. Bu vergi, düzenli vergiler dışında olağanüstü durumlarda reâyâyâ götürülecek ek hizmetler karşılığı olarak alınmıştır. Bu özelliğinden dolayı avâriz rüsûmu, gerçek yükümlülüklerden tek tek değil, toplumun emlak sahibi bireylerinin oluşturduğu gruplardan talep edilmiştir. Bu vergi ile devlet, dirlik sahiplerinin sorumluluğu dışındaki

genel hizmetlerin finansmanını sağlamak amacıyla ek bir kaynak yaratmıştır. Merkez, dirlik sahiplerinin ek finansman ihtiyacı hissetmeleri halinde, aynı yetkiyi belirli sınırlamalarla onlara da vermiştir. Kısacası avâız vergisinin ilk özelliği, tımar sistemi içindeki dirlik sahiplerini aşan genel hizmetleri görme imkânı yaratması idi. Örneğin bir beldenin her tür imâr faaliyeti, savaş, deprem gibi tabii âfetlerin yaralarını sarması böyle gerçekleştirilirdi. İkinci özelliği de, ihtiyaç halinde ek finansman kaynağı olmasıdır. Bu bağlamda merkezin talep ettiği vergiler, Dîvân-ı Hümâyûn'da belirlendiği için "tekâlîf-i divâniye/tekâlîf-i örfiyye" ya da "avâız-ı divâniye" olarak adlandırılmıştır. Diğer taraftan taşradaki örf görevlilerin taleplerine de "tekâlîf-i şâkka" denmiştir. Avâız cinsinden vergiler, üç biçimde alınırdı:

a- İhtiyacın gerektirdiği hizmeti fiilen yerine getirmek suretiyle. Örneğin, donanmada kürekçilik, tehlikeli geçitlerde kar kürüme gibi.

b- İhtiyacın gerektirdiği maddeleri aynen teslim etmek suretiyle. Örneğin, ordunun ihtiyaç duyduğu buğday, arpa, saman gibi maddelerin teslimi gibi.

c- Bu iki maddedeki taleplerin karşılığı olarak "bedel" nâmıyla nakdî ödemede bulunmak suretiyle.

Avâız-ı divâniye ve tekâlîf-i örfiyye denen vergiler çok yönlü ve çeşitliydi. Askerin geçeceği yollar boyunca tesis edilen menzillere belirlenen çeşit ve miktarda zahire satmak, ordunun ihtiyacı olan harp malzemesini ve arpa, saman gibi çeşitli ihtiyaç maddelerini tedârik etmek ve nakletmek, gerektiğinde amele, araba, hayvan bulmak, kürekçi, azap, cerâhor, kavas isimleri altında orduya yardımcı sınıflar temin etmek, hisar yapmak ve avâız akçesi ya da avâız bedeli akçe ile seferin masraflarına iştirâk etmek bu vergilerin belli başlılarından idi. Toplama yetkisi divâna ait olan avâız, kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı Devleti'nde mevcut olup, ilk dönemlere ait temliknâmelerde ve vakfiyelerde mülk ve vakıf sahiplerine bahşedilen muâfiyetler arasında sayılmıştır. Anadolu Beyliklerinde ve İlhanlılarda da bu vergilerin bulunması verginin geçmişte de uygulandığını ispat etmektedir. (Barkan, 1997: 14).

Halil İnalçık, 1590'dan itibaren hazinede yaşanan muazzam açıklar neticesinde olağanüstü avâız ve cizye vergilerinde büyük bir artış meydana geldiğini, ayrıca vergilerin toplanmasındaki keyfilik ve aşırılıkların, reâyânın hoşnutsuzluğunu artırdığını belirtmiştir. Avâız yaşanan açığı kapatmak amacıyla her yıl nakit olarak ödenen düzenli bir vergi haline gelmiş, 1582'de 40 akçeden 1600'de 240, 1681'de 535 akçeye yükselmişti. (İnalçık, 2000; 658).

Buna ilâveten 16. Yüzyıl sürecinde nakde çevrilen avâız ile yine avâız cinsinden bir vergi olan, ancak aynî olarak alınan nüzülün birbirinden ayrı vergilermiş gibi algılandığını söylemektedir. İnalçık, daha erken aşamada avâız ve nüzülün birbirlerine alternatif vergiler olarak görülürken, yani belirli bir yıl içinde bir köyden ya nakit ödeme (avâız) veya aynî teslimât (nüzül) istenirken 17. Yüzyıldaki savaşlar ve enflasyonist baskıların nüzül ile avâızın aynı yıl içinde tahsil edilebilecek şekilde nakdî ödemeye çevrilmesine yol açtığını da ifade etmektedir. (İnalçık-Ouataert, 2000: 658).

Avâız vergisi itibari bir vergi olup, hane bazında alındığı için verginin mahiyeti hakkında yapılmış bazı çalışmalardan bahsetmek gereklidir. Halil Sahillioğlu avâız vergisinin Osmanlı bütçelerinde düzenli olmayan gelirlerin (varidât-ı gayr-ı mukarrere) başlıcalarını teşkil ettiğine dikkat çekmekte, avâız adı altında toplanan vergilerde 4-5 gerçek hanenin 1 avâız hanesi sayıldığını belirtmektedir. (Sahillioğlu, 1991: 109). Buna ilâveten Osmanlı vergi ve nüfus tespitlerinin aile (hâne) sayımına dayandığını, tahrir defterlerinde nüfusun, "avâız hânesi" ve "hâne-i gayr-ı ez avâız" olarak ikiye ayrıldığını, avâız hânelerinin, vergilendirilebilir ya da fiilen vergilendirilmiş hâneleri gösterdiğini ifade etmektedir. (Sahillioğlu, 1991: 108).

Cengiz Orhonlu imparatorluğun olağanüstü hallerde, özellikle harp zamanlarında masraflara karşılık olmak üzere teb'asından hizmet, eşya ve para şeklinde aldığı avâız vergisinin bölgenin zenginliğine, halkın şehirli, köylü, göçmen ve konar-göçer olup olmadığına, sahip olunan emlâka göre konduğunu, verginin dağıtılmasına esas olmak üzere itibarî avâız hâneleri 3, 5, 10, 15 evli olarak kabul edilen birer vergi birliği (birimi) teşkil edildiğini belirtmektedir. (Orhonlu, 1990: 57-58).

Bunlar dışında Hane ile bir ailenin mi yoksa avâız kelimesiyle nitelendirilen bir vergi kümesinin mikast edildiği konusunda değişik fikirler ileri sürülmüştür. Hane ifadesi ile sadece avâız

hanesine mi işaret edildiği, avârizdan muaf kişilerin de bu rakama dahiledilip edilmediği konusu tartışmalıdır. Ahmet Güneş bazen münferit muaf grupların hepsininbazen de pirifani grubu dışında kalanların “hakiki hane” olarak kabul edildiğini belirtmektedir. (Güneş, 2004: 165). Ahmet Tabakoğlu da bir avâriz hanesinin 3-10 gerçek hane arasında değiştiğini ifade etmektedir. (Tabakoğlu, 2002: 672).

17. Yüzyılın ilk yarısında her yıl alınır hale gelen avâriz, özel olarak bu amaçla tesis edilmiş bir birim temelinde tahsil edilirdi. Uygulama her zaman böyle olmamakla birlikte, ilke olarak vergi mükelleflerinin ödeme yeteneklerine göre vergilendirilmesi gerekiyordu. Yükümlüler resmî kayıtlara, varlık derecelerine göre “a’lâ”, “evsat” ya da “ednâ” olarak kaydedilirdi. Buna ek olarak vergi mükellefleri avârizhâne olarak bilinen ve her birinden aynı miktarda para alınan birimler halinde gruplandırıldılar. Bir avârizhâne 2-15 hâne halkından oluşur, birimi oluşturan hâne halkı varlıklı iseler sayıları az tutulur, yoksullardan oluşuyorsa da hâne halkı sayısı arttırılırdı. Tarımsal bir krizle karşılaşıldığında avârizhâneye kaydedilen hâne halkı sayısı artırılarak köylülere yardımcı olunurdu. (İnalçık- Quataert, 2000: 659).

Avâriz-ı divâniye bir bid’at değildir. Çünkü, bid’at hâdis vergi demektir. Yani, daha önce olmayan ve bir hizmetin karşılığı olarak öngörülmeven vergidir. Sadece avâriz vergileri için değil, diğer vergiler için de söz konusudur. Ancak, avâriz-ı divâniye vergileri içinde bid’atler görülmüştür. Merkezî hükümet, yani Divân-ı Hümayûn kararıyla toplandığı için avâriz-ı divâniye diye de bilinen ve zaman içerisinde olağan hale gelen bu verginin miktarı her yer için padişah fermânıyla tespit edilir, şehir-köy farkı gözetmeksizin emlak sahibi reâyâdan alınır. Şehir ve köylerdeki her hâne, verginin mükellefi sayıldığından ancak bunların birkaçı bir arada avâriz hânesi olarak kaydedilmiştir. Benzer vergiler aynı usulle 19. Yüzyıl başlarına kadar Rusya’da da alınmaktaydı. Verginin miktarını beldenin önde gelenlerinin toplayıp bölüştürmesi, yerel nüfuz gruplarının etkilerini arttırmıştır. Bu durum Osmanlı taşrasında ayân ve eşraf takımının giderek ahalinin temsilcisi ve merkezî devlet karşısında aracısı durumuna gelmesinde etkin rol oynamıştır. (Ortaylı, 2007: 140).

Osmanlı Devleti reâyâyı yapılan hizmetler karşılığında bir takım vergilerden muâf tutmuştur. Osmanlı vergi sisteminde vergiden muâfiyetin üç kademesi vardı: avârizdan muâf olmak, raiyyet rüsûmundan muâf olmak ve şer’î vergilerden -cizye, haraç- muâf olmak. (Orhonlu, 1990: 54). İlber Ortaylı, her türlü vergiden muâf olan örf mensupları yanında, aslen reâyâdan olan ve avâriz-ı divâniyeden muâf olanların derbendciler, kaldırıcı, su yolcu gibi bayındırlık hizmetinde bulunanlar ile resmî posta örgütünü yürüten menzildarlar, tuzla ve maden ocağı işçileri ile çeltik tarımında çalışanlar olduğunu, bu grupların stratejik hizmetler ifa ettiklerine ve stratejik maddeler ürettiklerine dikkat çekmek gerektiğini ifade etmektedir. (Ortaylı, 2007: 142).

Yukarıda daha çok taşradaki örf mensuplarının avâriz cinsinden talepleri için kullanıldığını söylediğimiz tekâlif-i şakka ve avâriz-ı divâniyenin şeriât ve örf kanunlarında belirtilenlerin yanında, olağanüstü durumlarda talep olunan bir vergi olduğu halde giderek olağanlaşması araştırmacıların üzerinde durduğu bir tespittir.

Avâriz Defterlerine Yönelik Bazı Araştırmalar

16. Yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin malî ve askerî sisteminde başlayan değişim tımar sisteminin çözülmesi ve iltizam sisteminin genişlemesiyle birlikte artık sürekli ve düzenli olarak halktan alınan bir vergi haline dönüşen avâriz vergisinin tespiti, taksîmi ve tahsîli için düzenli aralıklarla *avâriz tahrirleri* yapılmış ve sonuçlar *avâriz defterlerine* kaydolunmuştur. Klasik Dönem’de yine belirli aralıklarla ve düzenli olarak devletin öncelikli malî kaynaklarını denetim altına almak amacıyla tutulan *Tahrir Defterleri*’nin yerini 17. Yüzyıldan itibaren avâriz defterlerinin aldığı ve bunun bir geçiş olduğunu ifade eden araştırmalar mevcuttur. Örneğin; Özer Küpeli klasik tahrir sisteminin yerini alan yeni bir uygulama olarak Manyas’a ait 1604 tarihli bir avâriz defterini kullanmıştır. (Küpeli, 2006: 57). M. Ali Ünal ise 1646 tarihli Harput Kazası avâriz defterini incelemiştir. (Ünal, 1997: 9-73). Bir başka araştırmacı Oktay Özel avâriz defterlerini cizye defterleri ile birlikte Osmanlı demografi tarihi açısından değerlendirmiştir. (Özel, 2001: 35-50). Tahrir geleneğini klasik dönemin bir ürünü olarak kabul eden Özel, *ara dönem* olarak adlandırdığı 17. ve 18. Yüzyıla ait avâriz ve cizye defterlerinin yeterince kullanılmadığını ve hakkının verilmediğini belirtmektedir. Avâriz vergisi ile ilgili yapılan diğer çalışmalar özellikle sefer zamanlarında toplanan ve çeşitli bölgelere tahmîl edilen vergi yükü bağlamında incelenmiştir. Örneğin; 1684 Avusturya-Macaristan seferi hazırlıklarının

Afyonkarahisar Kazasında avâriz vergisinin halka nasıl yansıdığı Şer'îye Sicilleri esas alınarak araştırılmıştır. (Gürsoy, 2003: 111). Klasik tahrir defterlerinin yerini alan avâriz defterlerini yeni tahrir geleneğindeki defterler kategorisine dahil eden Mustafa Öztürk 1616 tarihli avâriz defterini kullanarak dönemin Halep Sancağının nüfusu hakkında bilgiler vermektedir. (Öztürk, 1997: 249-293). Avâriz vergilerini halkın üzerindeki vergi yükü olarak değerlendiren bir başka çalışma ise Mustafa Nuri Türkmen tarafından yapılmıştır. (Türkmen, 2003: 194).

Avâriz vergisi ile ilgili yapılan yeni bir çalışma 2007 tarihine ait olup, bir Doktora tezidir. Yapılan çalışma Osmanlı vergi hukukunda avâriz vergisinin ne demek olduğu, verginin nasıl hâsıl edildiği, hangi dayanaklar çerçevesinde toplandığı ve idarî alanda verginin rolü üzerinedir. Çalışmada yönetim hizmetlerinin karşılanabilmesi için önem kazanan avâriz vergileri sayesinde dönemin teknolojik koşullarının sınırlamalarını aşabilecek büyük organizasyonlara kaynak yaratıldığı ifade edilmektedir. Büyük sefer organizasyonlarının lojistik desteği, ülkenin bütünü birbirine entegre edecek yol ağı sisteminin kurulması, bu ağ üzerinde canlı bir dolaşımın gerçekleştirilmesi ve diğer bütün entegre hizmetler avâriz kaynağından sağlanmıştır. (Küçük, 2007: 109). Böylelikle aslında devletin yerine getirmesi gereken esas hizmetler avârizı ödeyen reâyâyâ artı değerler olarak geri dönmüştür.

Yine 1082/ 1671 senesi avâriz defterinden (Türkmen, 2002: 138) yararlanılan bir çalışmada; bölgelere göre avâriz oranları karşılaştırıldığında verginin en yüksek talep olduğu bölge Batı Anadolu olarak görünmektedir. Bu bölge hem ürün çeşitliliği ve verimli topraklara sahip olmanın yanında, sefer güzergâhında olmaması hasebiyle 500 akçelik bir ödenti vermektedir. Batı Anadolu kadar ve hatta ondan da verimli olan Rumeli bölgesi ise ağırlıklı olarak 325 akçe gibi en düşük oranı ödemektedir. 325 akçe ödeyen bölgelerin dışında kalan diğer yerler 400 akçe vermektedirler. Bunun sebebi bu bölgelerin sefer güzergâhı ve Osmanlı ordusu için lazım olan malzemelere ocaklık olmalarından ve seferler yüzünden çeşitli yükümlülükler üstlenmelerinden ileri gelmektedir. İstisna bir durum Ankara için geçerlidir. Ankara sefer yolu üzerindedir, fakat Haymana ve Polatlı gibi hububat ambarı iki bölgeye sahip ve makbul bir ihraç ürünü olan sof üretiminin merkezi ve bundan kaynaklanan canlı bir ticarete sahip olmasından dolayı 500 akçelik bir meblağ ödemektedir.

Avâriz Vergisi ve Mevkûfât -Tevzi' Defterleri

17. ve 18. Yüzyıllarda kimin reâyâ olup kimin olmadığıнын tayininde avâriz ve mevkûfât defterleri çok büyük bir rol oynamıştır. Bundan dolayı avâriz defterleri klasik dönemde tutulan tahrir defterlerinin yerlerini almıştır. Avâriz defterleri terimiyle mevkûfât dairesi tarafından tutulan icmâl defterleri değil, mufassal veya teferruatlı liva defterleri kastedilmektedir. Bu tip avâriz defterlerinde köylülerin adları kayıtlıydı. Avâriz defterinde adı bulunmak reâyâ olmak demektir. Bruce McGowan 17. Yüzyılda ortaya çıktığını söylediği avâriz-nüzül sistemini, tımar sistemini yıkma çabası olarak değerlendirmektedir. Bunu da merkezî hükümetin, 18. Yüzyılda yürürlüğe konan vilayet masraf sistemine benzer şekilde taşradaki fazla mahsulün tımarlılar yerine hazineye ya da valilere aktarılmasını sağlamasıyla yaptığını belirtmektedir. (Mcgowan, 1981: 1331).

Osmanlı maliyesini 18. Yüzyıldan itibaren ele alan çalışmasında Yavuz Cezar da McGowan'ın verginin valilere aktarıldığı görüşünü desteklemektedir. Cezar söz konusu çalışmada; imdad-ı seferiyye ve imdad-ı hazeriyye adlı vergilerin yönetici konumundaki pašaların giderek azalan gelirlerinin tamamlayıcısı ve takviyesi amacıyla ihdas olduğunu, imdad-ı seferiyyelerin senede bir defa, hazeriyyelerin ise eyalet mutasarrıfları için iki taksitte, sancak mutasarrıfları için ise üç taksitte tahsil edildiğini belirtmektedir. (Cezar, 1986: 56-57).

18. Yüzyılın genel eğilimine uygun olarak avâriz vergisinin giderek nakde dönüşmesi sebebiyle avâriz yükümlüsü nüfusu belirlemek için yapılan avâriz tahrirlerine dayanarak Hazîne-i Hümayûn'un Mevkûfât Kalemî'nde imparatorluğun her tarafındaki kazalarda kaçır avâriz hânesi bulunduğunu gösteren mevkûfât defterleri düzenlenmeye başladı. Bu defterler avâriz vergisinin toplanmasında esas teşkil etti.Devlet, büyük bir özenle Hazîne-i Âmire'de mahfûz olunan mevkûfât defterlerine müracaat etmiş, bu konudaki kayıtları incelemiş ve vergi mükelleflerinin haklarını göz önünde tutmuştur.

18. Yüzyılda merkezin istekleri ile birlikte taşradaki örf mensuplarının "teklîf"leri ve bu konuda görevlendirilmiş olanların masrafları, çoğu kez büyük meblağlara ulaşmaktaydı. Bu

masrafların âdil şekilde dağıtılması ve gerektiğinde önem sırasına göre dizerek ertelenmesi için kazalarda kadıların denetiminde ve beldenin önde gelenlerin önerileri doğrultusunda “tevzî defterleri” denen defterler düzenlenmeye başlandı. Sancak, kaza, nahiyeye ve köylere düşen imdad-ı seferiyye, imdad-ı hazariyye, avâriz, nüzul, menzil ücretleri, paşalar için harcanan paralar, emr-i âli ile görevlendirilen kişilere verilen zahire, aşçı ve konak ücretleri, teftiş için gelen görevlilere vs. kişilere verilen ücretlerle kazalara düşen diğer giderleri gösteren deftere salyâne ya da tevzi defteri adı verilmektedir. Bir sancağa düşen masraf, sancağın kazalarının ve nahiyelerinin mahallelerine, köylerine dağıtılır ve toplanırdı. (Özkaya, 1988: 135).Tevzî defterleri, hem söylediğimiz konuda işlevseldi, hem de vergilerin düzenli olarak nakde dönüşmesinin bir aracı haline geldi. Bu konuda hemen hemen her kazada zaman zaman düzenlenmiş ve şer’iyye defterlerinde yer alan tevzî defterleri yer almaktadır. Bunlara bir örnek olarak Cafer Çiftçi’nin çalışması verilebilir. Çiftçi, Bursa kadı sicillerinde yer alan ve şehrin belirli periyotlardaki masraflarını pay eden tevzî defterlerinde bulunan verileri değerlendirmiştir. 18. Yüzyıla ait söz konusu kayıtlarda, o dönemde yapılan şehir masraflarının türleri, miktarları, masraf işlerinden sorumlu görevliler ve halkın ödeme yükümlülükleri ortaya konmuş, verilerin değerlendirilmesi sonucunda Bursa şehrine ait çok sayıda masraf türünün bulunduğu ve bu masrafların karşılanması için gereken paranın esnaf ve köylü halka pay edildiği görülmüştür. Merkezden gönderilen birçok vergi emrinin oluşturduğu yükün yanı sıra, şehir masraflarının da halka tevzî edilmesi, şehir merkezinde ve köylerde yaşayan insanlar için ağır bir çileye dönüşmüştür. Bu masraflar içerisinde özellikle kente gelen veya kentten geçen devlet erkânının ihtiyaçlarını temin etme mükellefiyeti, ağır bir yükümlülük olarak görülmekte ve masraf kalemlerinin önemli kısmını oluşturmaktadır.(Çiftçi, 2004: 67-86).

Verginin toplanması esnasında merkezden kadılıklara gönderilen emirlerde kaç vergi hânesi olduğu belirtilmiştir. Bu tespitten sonra gönderilen memurun elinde mühürlü ve padişah nişanlı mevkûfât defteri sûreti bulunduğu, zamanında tahsil edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Daha sonra mübâşir masrafları için de reâyânın ödeyeceği miktar emre yazılmış ve bunun haricinde her hangi bir talepte bulunulmasına izin verilmemesi kati olarak emredilmiştir. Örneğin; 1115/1702’de Ankara Sancağı’na hitaben gönderilen fermânda; Ankara Sancağı kadılıklarının 1276,5 avâriz hânesi bulunduğu, her bir hânedan beşeryüz akçe avâriz bedeli alınması, mübâşir maaşı için de her hânedan altışar akçe tahsili emr edilmiştir.(AŞS, 82/136).¹1204/1205 sefer yılı için -1790- yapılan bir araştırmada ise Ankara ve 4 nahiyeye bağlı 110 köyden toplam 47467 kuruş verginin 38352 kişilik tahmini bir nüfus üzerine tevdi edildiği ve her kişiye 1,237,66 kuruş vergi düştüğü tespit edilmiştir. (Özdemir, 1996: 133). Buna karşılık,1790 yılında Ankara Sancağı ve 1806 yılında Antakya Sancağı’nın durumu ile ilgili yapılan bir çalışmada ise “sefer” zamanında reyadan alınan vergi ile “hazer” zamanında alınan vergiler ve yapılan masraflar incelenmiş ve gelir ve giderlerin birbirine yakın olduğu tespit edilmiştir. (Özdemir, 1996: 135).

Avâriz vergisi tahsili öncesinde gönderilen bu tür fermânlar hem reâyânın hem de Devletin karşılıklı olarak haklarını ifade etmekte, aradaki mutabakata vurgu yapmaktadır. Gönderilen emirlerde vergiye dair bu tür kesin hükümlerin olması reâyânın Devlete olan güvenini sağlamakta ve artırmakta, Devletin de bu konudaki hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Vergi konusunda merkezden gönderilen emirlerde dikkati çeken başka bir husus tevzî varakalarında her bir vergi kaleminin ayrıntılandırılmasıdır. Bu vergi kalemlerinin ayrıntılandırılmasının nedeni; tarh edilen verginin hangi amaçlar için kullanıldığını reâyânın bilmesi ve bu konuda da reâyâ üzerinde bir güven telkin edilmek istenmesidir. Verginin hangi amaçlar için kullanıldığını bilmek günümüz insanının da üzerinde hassasiyet gösterdiği bir konudur. (AŞS, 131/229).² Ayrıca, vergi kalemleri ayrıntısıyla yazıldıktan sonra taksitlerin “ma’rifet-i şer’ ve cümle

¹ AŞS, 82/136.;“..Hazine-i amirem defterleri mucebince liva-i mezburda vaki kadılıkların 1276,5 ve 1,5 rub küreki bedeli avarız haneleri olub 1116 senesine mahsub olmak üzere avarızları cem ve tahsil olunmak lazım gelmeğin....der-uhde olunub eline mühürlü ve nişanlı mevkufat defteri sureti verilmeğin zamanı hululünde mucebince cem ve tahsil etdirilmek fermanın olmuştur buyurdum ki hükm-i şerifimle mübaşir-i mezburvardukda bu babda sadır olan emrim üzere amel edüb dahiliva-imezburda vaki kadılıkların ol mukdar avarız hanelerinin tarih-i mezburda mahsub olmak üzere her birhanelerinden beşer yüzakçe avarızları ve beher hanelerinden 60 akçe avarız bedel-i mütekaidin akçeleri irsal olunan mühürlü ve nişanlı mevkufat defteri sureti mucebince cem ve tahsil ve dahil-i hazine-i amirem etdirilüb hilaf-ı emr ve defter kimesneye taallül ve niza etdirmeysesiz ve bundan maada mübaşir-i mezburun cihet-i maaşetiçün her bir hanelerinden altışar akçe vech-i maaş aldruub bundan ziyade bir akçe ve bir habbe aldirmayasız....”

²Verginin hangi kalemlerle ayrıntılandırıldığını şu belgeden takip etmek mümkündür: AŞS, 131/229.; “..İşbu 1162 senesi Muharremi’l-harâmı ibtidâsından bir sene tamamına değin medine-i Ankara’nın menzil bârgirini isticâr ve der-uhde eden

ma'rifetiyle" tevzi' ve taksim edildiği özellikle belirtilmiştir. Burada verginin iki ayağı söz konusudur. İlki verginin şer'a uygunluğu, ikincisi ise o beldenin önde gelenlerinin tasvibidir. Böylelikle verginin hem din açısından hem de halkı temsil eden ayân-eşrâf-kuzât gibi önde gelen kişiler açısından onayı sağlanmıştır. Devlet nazarında reâyânın güveni sağlanmış, reâyâ nazarında ise Devlet günümüzün moda deyiimiyle vergiyi niçin talep ettiğine dair "*şeffa*"lık göstermiştir. (AŞS, 133/290.)³

Avâriz Vergisinin Toplanması Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Kanalları

Osmanlı Devleti'nde 17. Yüzyıl boyunca "bid'at" kabul edilen bazı uygulamalar 18. Yüzyılda artık kabullenilmiş ve bazı vergi talepleri de resmîleşmiştir. İmdâdiyye vergileri bu türden vergiler arasında yer almıştır. Bu vergilerin konulması aslında bid'atlerin önlenmesine yönelik bir uygulama olup, tek tek bid'at sayılan hususların şikâyeti azalmışken, imdâdiyyelerle ilgili şikâyetler öne çıkmıştır. Avâriz uygulamasının gittikçe yaygınlaşması özellikle verginin tahsil edilmesinde sıkıntı yaratmıştır. Vergiyi toplamakla görevli örf mensupları ile reâyâ arasında yaşanan gerilim sık sık sicillerle yansımış, bu konuda merkezle sürekli yazışmalar yapılmıştır. Aşağıda bu konudaki belgeler aracılığıyla yaşanan görünüme dair örnekler mevcuttur.

Talep edilen verginin muhatabı olarak reâyânın bu konuda yapılan haksızlıklar karşısında hakkını nasıl aradığı bu araştırmada vurgulanması gereken bir yaklaşımdır. Çünkü her şeyden önce Osmanlı Devleti'nde yöneten-yönetilen arasında bir mutabakat söz konusudur. Bu mutabakatta

Mustafa beşenin bir senelik menzil bârgiri ücreti 1700 guruş ve şehir kethüdâları Seyyid Osman ve Seyyid Sâlih'in sene-i mezbûr şehir kethüdâlığı ücretleri altmış guruş ve eyâlet-i Kütahya vâlisi vezir-i muhterem devletlü Çelik Mehmed Paşa hazretlerinin sene-i mezbûre mahsûb imdâd-ı hazeriyye evvelinden medine-i mezbûrenin sehmi olan 466 guruş ve harac-ı bâb devlet-i aliyye mübâşiriyyesinden hisse 94 guruş ve hazeriyye-i mezkûr mübâşiri Kazıkçı demekle ma'ruf zahrû'l-akran Ali Ağa'ya sancakdan verilen mübâşiriyyeden hisse 250 guruş ve mübâşir-i mezbûrun birâderine verilen 21 guruş ve mübâşir-i merkûmun etbâ'ına ve konakçıya verilen 24 guruş ve harc-ı pusula-i hazeriyye 48 guruş ve hazeriyye-i mezkûr için livâ-i Ankara mutasarrıfı sa'âdetlü Hâlid Paşa hazretlerine sancakdan olan ikrâmiyyeden hisse elli üç guruş ve mübâşir-i merkûme ve neferâtına yedi günde verilen mecmû' zehâyir kıymetinden hisse 84 guruş ve livâ-i mezbûr mutasarrıfı pâşâ-yı mûmâ ileyhın sene-i mezbûre mahsûb imdâd-ı hazeriyye evvelinden medine-i mezbûrenin sehmi olan 448 guruş ve mübâşir-i müşârûn ileyhe sancakdan olan ikrâmiyyeden hisse 404 guruş ve mübâşir-i mûmâ ileyhın 61 senesi imdâd-ı hazeriyye sâlislerinden kezalik medine-i mezbûre sehmi olan 448 guruş sancakdan olan ikrâmiyyeden hisse 376 guruş ve menâzil-i erba'a mübâşiri El-Hac Mustafa Ağa'ya elli beş günde verilen zahiriyye kıymetinden ve menâzil-i mezkûr imdâd-ı (16?) niyâzına devlet-i aliyyeye irsâl olunan adamlar ücretlerinden isâbet eden 278 guruş vezir-i müşârûn ileyhın mahdûmları Ömer Bey'e verilen iki günlük zahire kıymeti 15 guruş ve 68 akçe ve hekimbaşızâde'nin Hasan Çavuş'a 12 günde verilen zahire kıymeti 19 guruş ve otuzaltı akçe ve medine-i mezbûreden Kayseriyye'ye murûr eden silahşorun râkib olduğu menzil bârgiri ücretlerinden 100 guruş ve Vezir-i müşârûn ileyhın tarafından matlûb olunan sof ve şâli mübâşiri mektûbu Mehmed Efendi'ye verilen iki şâli kıymeti 34 guruş ve Paşa sarayı ta'miri için verilen 40 guruş ve ber vech-i tahmîn menâzil-i erba'a imdâdiyyesi 400 guruş ve ber vech-i tahmîn imdâdiyye-i mezkûr mübâşiri masrafı 36 guruş ve 1161 senesi Muharremi'l-harâmı ibtidâsından sene-i mezbûre tamamına değin livâ-i mezbûr mutasarrıfı Paşa-yı müşârûn ileyhın etbâ'larının sâkin oldukları menâzil ve hân icâreti 782 guruş ve sene-i mezbûrede tevzi' olunan menzil sâliyânesinden Kurbağa Karyesi kesri 40 guruş ve Çukurcak Delileri Karyesi kesri 30 guruş ve Dikmen ve Mehkiye ve Çavuşlu karyeleri kesri 10,5 guruş ve sene-i mezbûre mahsûb imdâd-ı hazeriyye sâliyânesinden Yukarı Yurtcu ve Karapürçek ve Saraycık ve Behişli ve Ovacık ve Ahi Mes'ûd karyeleri kesri 36 guruş ve 62 senesine mahsûb Kütahya Çavuşlar kethüdâsı avâ'idi on guruş ve etbâ'ına verilen iki guruş ve doksan akçe ve Dermendioğlu'nun bâki kalan menzil icâreti altı guruş ve Çil Hacı Osman Ağa'nın mübâşir-imerkûm Kaşıkçı Ali Ağa'ya müteferrik masrafı 4 guruş ve bundan esbak İstanbul'a irsâl olunan Feyzullah Efendizâdenin bir re's bârgir kıymeti 40 guruş ve menzil-i mezkûr Mustafa beşenin mu'tâdûn ziyâde verdiği 48 re's menzil bârgiri ücretleri altmış guruş ve Hekimoğlu'nun Ali Paşa hazretlerine varub sehv -abâki kalan 300 vukiiyye çıra kıymeti 5 guruş ve mezbûr Ömer Bey'e teknecilerin verdiği şa'ir noksanı üç guruş ve şehir kethüdâsı mezbûr Seyyid Osman'ın Paşa sarayına verdiği hisse ve kapu frengisi kıymetleriyle teftiş tezkiresine verdiği 22 guruş ve 60 senesinde tevzi' olunan menzil bârgiri sâliyânesinden Teke Ahmed mahallesi kesri 200 guruş ve sâliyâne-i mezkûrdanBörekçiler mahallesi kesri 120 guruş ve Deli Hıdır zimmînin bâki kalan yafca (40?) akçesi 25 guruş ve Muharrem guresinden altı aylık saraydârlar ücreti yirmi dört guruş ve mi'mâr başının masrafı üçguruş ve Paşa sarayınakiremid kıymeti 13,5 guruş ve Paşa-yı mûmâ ileyhe ikram beşyüz guruş ve oğlum muhtereme 40 guruş ve kethüdâlarına 40 guruş ve hazinedârlarına 40 guruş ve Ahmed Efendi'ye 10 guruş ve hazinedâr etbâ'ına 10 guruş ve Adalizâde İbrahim Ağa'ya onbeş guruş ve Ya'kûb Ağa'ya 15 guruş ve Kütahya imdâd-ı hazeriyye tahsili için Paşa-yı müşârûn ileyhe 100 guruş ve şehir kethüdâlarına 10 guruş ve ahâli-i vilâyetin beynlerine ma'lûm mesârif-i sâiyireleri 886 guruşa balığ olduktan sonra...."

³ AŞS, 133/290.; "...hala Ankara sancağı mutasarrıfı izzetlü faziletlü Halid Paşa hazretleri dame ikbalehu ve şer'iat-şiar Ankara kadısı efendi zide fazlehu ve liva-i mezburede vaki kuzat ve nüvvab efendiler zide fazluhum ve mefahirü'l-emasil ve'l-akran kethuda yerleri ve yeniçeri serdarları ve ayan-ı vilayet ve iş erleri zide kadruhum inha olunur ki Anadolu valileri vüzera-yı izam hazeratına irad-ı mu'ayyene olmak üzere tayin ve tahsis kılunub senede iki taksit ile tahsili emr ve ferman buyurulan hazeriyyenin 1163 senesine mahsuben taksit-i sani hazeriyye tahsilinin vakt ve zamanı hulul etmekle medine-i Kütahya mahkemesinden verilen memhur pusula mucebince Ankara sancağına isabet eden taksit-i hazeriyyemizi marifet-i şer' ve cümle marifetiyle tevzi' ve taksim ve yerlü yerinden cem' ve tahsil edüb halisü'l-ayar akçe olmak üzere kabzına memura eda ve teslim eylemeniz babında işbu buyuruldu tahrir ve ısdar kılunub....." 133/265.

yönetilenlerin yöneten erke mutlak sûrette itaati önemlidir. Yine bu mutabakat çerçevesinde yönetenin reâyâyı koruyup, kollaması gerekmektedir. Osmanlı Devleti, reâyânın yönetilmesi sorumluluğunun sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesi için ülke genelinde bir örgütlenme yaratmış, bu örgütlenmede yer alan ve kendilerine bir takım yetkiler tevcih edilen kadroların hakkıyla bu görevi yerine getirmesi için de bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin başlıcası “şikâyet hakkı”dır. Şikâyet hakkı; ister yönetilen zümreler arasında, ister istihdam edilen devlet görevlileri kadrosunda olsun herhangi bir kişinin haksızlığa uğradığı anda, başvurduğu ilk mercide talebinin karşılık bulamaması halinde doğrudan padişaha müracaat etmesi hakkıdır.

Bu konu ile ilgili olarak Hülya Taş tarafından yapılan araştırmada bu hakkın nasıl kullanıldığı ortaya konulmaktadır. (Taş, 2007: 187-204) Taş, bu araştırması için Ankara ve Manastır şikâyet defterlerini incelemiştir. Ankara’ya ait 132 şikâyet defteri verilerinin kullanıldığı bu araştırmada bizzat ve toplu şikâyetlerin görüldüğü, 17. Yüzyılda doğrudan başvuru kanalının genellikle açık tutulduğu somut verilerle belirtilmiştir. Ayrıca, Divân-ı Hümâyûn’a başvuranların kimlikleri incelendiğinde reâyâ kökenlilerin oranı %41,66’dır ki, bu da şikâyet hakkı yolunun reâyâ tarafından bilinçli ve aktif olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Yine yapılan bir diğer değerlendirme de yönetici kadrolarda istihdam edilen ehl-i örf ve ehl-i şer’ mensuplarının “bid’at” denilen, daha önceleri görülmeyen ve reâyâyı rencide edici uygulamalarının şikâyet konularının başında gelmesine dairdir. (Taş, 2007: 192-194).

İmparatorluk genelinde bir takım hizmet gruplarının, özellikle derbendcilerin avâız ve diğer vergilerden muâf olmaları reâyâ için cazip bir husus idi. Osmanlı reâyâsı vergi vermemek için bu muâfiyet statüsünden faydalanmıştır. Bu gibi iddialar özellikle Devletin savaş ya da doğal felaketten kaynaklanan sıkıntılı dönemlerinde sürekli bir vergi talebi yaşandığı için daha da yaygınlaşmıştır. Aslında halk, ağır gelen avâız vergisinden kurtulmak için muâfiyete sığınmak istemekteydi. Bunların yoğunlaştığı dönemlerde devletin epey uğraştığı ve çeşitli iddiaların gerçekliğini anlamak için uzun bir bürokratik işlem yürüttüğü anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu gibi iddialar Baş-Muhasebe’nin Mevkûfât Kalemünde bulunan mevkûfât defterleri ile karşılaştırılarak bir karara bağlanıyor, askerî statü iddiasında bulunanların kaydı Baş-Muhasebedeki mukabele defterlerinden tahkik edilerek bir sonuca bağlanıyordu. (Orhonlu, 1990: 59-60).

1162/1749’da Haymanateyn Mukâta’ası Voyvodası İbrahim Ağa, kazaya tâbi Sofular karyesinden birkaç kişiye dava açmıştır. Sofular Karyesinin mukâta’â dâhilinde olduğunu söyleyerek bu kişilerden *bi-hasbe’l-kânûn iktizâ eden rüsûmlarını talep etmiştir*. Davalılar cevaplarında; karye sâkini olduklarını, karyeleri *Kara Danişmendli Vakf’*ndan olduğu için öşürlerini vakıf mütevellisine verdiklerini ayrıca da karyelerinin eskiden beri *derbend* olduğunu ve kendilerinin de derbendci olarak avâız ve imdâdiyyelerini verdiklerini ifade etmişlerdir. Şahıslar ellerinde bulunan defter sûretini göstererek haklarını ispatlamışlardır. (AŞS, 131/117).⁴ Burada iki tür vergi söz konusudur: Biri vakıf mütevellisine ödenen raiyyet rüsûmu diğeri ise avâız vergisidir. Söz konusu şahıslar ikinci vergi grubunu ellerindeki defterde kayıtlı muâfiyet nedeniyle edâ etmemektedirler.

Avâız hânesine kayd olmak reâyânın mekândaki hareketliliğini destekler bir mahiyettedir. Ayrıca devletin avâız vergisi hânesini takip etmek istediği de anlaşılmaktadır. Özellikle Lale Devri ve sonrasında üç büyük şehre ve İstanbul’a göçün önlenmesi konusunda devlet sürekli fermân yayınlamıştır. Bu fermânlarda reâyânın yerlerinden ayrılmasıyla avâız vergileri tahsilâtının düştüğü, yerlerinde kalanların vergi yükünün ağırlaştığı, toprakların boş kaldığı belirtilmekteydi. (Tabakoğlu, 2000: 159).

Reâyânın mekândaki hareketliliği vergilerin toplanması konusunda sıkıntı yaratmıştır. Vergilerden kaçmanın en kolay yolu da yer değiştirmek olmuştur. Konya, Sultanhânı, Aksaray, Bolvadin, Eskişehir, Ankara ve havâlisinde sâkin *Esbkeşân mukâta’ası* reâyâsı üzerlerine düşen mâl-i

⁴ AŞS, 131/117.; “...cevâblarında karye-i mezbûrede sâkin oldukların ıkrâr ve lakin karye-i mezbûre kazâ-i mezbûrede vâkî’ nâm vakfın mülhakâtından olmağla a’şâr-ı şer’iyyemizi beher sene işbu hâzır-ı bi’l-meclis vakf-ı mezbûr mütevellisi umdetü’l-kuzâtî’l-kirâm şerâfetlü Mimarzâde Es-Seyyid Mehmed Şakir Efendi’yeverdiğimizden ma’âdâ karyemiz kadîmi derbend olub bizler dahi işbu yedimizde olan tuğrâ-yı garrâ-yı sultanî ile mu’ayyen sûret-i defter-i mevkûfât nâtik olduğu üzere derbendci olduğumuza binâ’en avâızımızı ve imdâd-ı hazeriyeyi verdiğimizden sonra sâbir tekâlif-i şakka ve örfiye ve devr-i selâmiye akçesi ve konar ve göçer akçesi ve zahîre ve bi’l-cümle voyvoda ve subaşî tekâliflerinden mu’âf ve müsellemler olmak üzere yedimize fermân-ı cihân-mutâ’ olunmuştur deyu def’le mukâbele edüb yedlerinde olan sûret-i defter-i mevkûfât mücebince ibraz eyledikleri bir kıt’a fermân-ı âlişân feth ve kırâ’at.....”

mirî ve tekâlîf-i saireyi (avâriz ve diğerk vergiler kastedilmektedir) tüm mukâta'â reâyâsıyla beraber yerine getirmektedirler. Ancak, seferler ve kaht u gala sebebiyle mukâta'âlarını terk etmişler, esbkeşân reâyâsı olduklarını da inkar etmişlerdir. Esbkeşân mukâta'âsı hâsılı Muharrem ayının başında toplanmaktadır. Mukâta'â *âmâlikâne* suretiyle El-Hacc Mustafa, Ahmed, diğerk Ahmed ve Mehmed adlı şahısların iştirâken uhdelindedir. Mukâta'â defterinde kayıtlı raiyet ve raiyet oğullarından olanların zamana itibâr olunmadan buldukları bölgelerden kaldırılarak eski yerlerine dönmeleri ve burada tekrar iskân olunmaları hususu merkezin emridir. Bu şahıslar mukâta'â reâyâsı olmadıkları yönünde iddiada bulunurlarsa da bunun dikkate alınmaması söylenmiştir. (AŞS, 131/255).⁵

Avâriz vergisi nedeniyle muâfiyetlik iddiasında bulunulması da sıkça rastlanan bir durumdur. Bu nedenle Devlet, gönderdiği emirlerde kimlerin vergiden muâf tutulacağına dair sıkı kontroller yapılmasını istemiştir. Şaban ve Zilkade aylarında Ankara'ya gönderilen iki fermân avârizdan muâf ve hâric-ez-defter kalanların tespiti ile ilgilidir. Bu tespitle görevli olan Mehmed, avâriz vergisinden muâfiyet imkânı sağlayan menzilcilik, mustahfızlık, derbencilik gibi hizmetlerin reâyâ tarafından bir muâfiyet iddiası olarak sıkça kullanıldığını ve bu kişilerin deftere yazılmak istemediklerini belirtmiştir. Devlet bu konuda iyice bir kontrol yapılmadan işlem görülmemesi ve muâfiyet iddiasında bulunanların belgelerinin ispatını tüm sorumlulardan talep etmiştir. (AŞS, 80/865-866).⁶

Geleneksel toplumlarda sıklıkla görülen uygulamalardan biri tarafların mahkemeye gelmeden kendi aralarında bir çözüm yolu bulmaları idi. Bu durum Osmanlı toplumu için de geçerlidir. Tarafların karşılıklı olarak rıza gösterdikleri, iki tarafın da yararına olacak şekilde anlaşmışları çözüm yolu Osmanlı Kadı Mahkemesi'ne "musalaha" şeklinde kaydedilmiştir. (Taş, 2008: 100-116).

Günümüzde devletler birçok neden dolayısıyla gerek bireylere gerekse çeşitli özel ya da tüzel şirketlere yönelik vergi affı, indirimi, taksiti gibi kolaylaştırıcı alternatifler sunmaktadırlar. Osmanlı Devleti de yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere vergi hanesinin yeniden düzenlenmesi konusunda bir takım başvuruları dikkate almıştır. Aşağıda ise vergiye dair sıkıntılarda reâyâ arasında farklı bir uygulama geliştirildiği örneklendirilmiştir.

12 Muharrem 1117/6 Mayıs 1705'te Kızıl Bey Medresesi Evkafı'na bağlı Murtazaabad Kazası Mironos Karye ahalisinden hatib Abdullah Halife önderliğinde bazı kişiler; karye reâyâsından olup halen Ankara'da ikamet eden bazı gayrimüslimler hakkında mahkemeye gelmişlerdir. İddiaya göre; söz konusu zimmilerin bazısının kendi, bazısının babası, bazısının da dedesi karyelerini terk ederek Ankara'ya nakl ile orada yerleşmişler, bu durum İstanbul'a bildirilmiş, zimmilerin geri köylerine dönmeleri konusunda ferman talep edilmiştir. Buraya kadar bir şikayet söz konusudur. Ancak, mahkemeye müracaatta bulunanlar davalı konumundakilerin Ankara'da *erbâb-ı sımayi'*den olduklarını, geri köylerine nakl edildikleri takdirde geçimlerini sağlayamayacaklarını, bu nedenle köylerine kayd olan avâriz ve menzil hanelerinin vergisi için senede 50 kuruş vermek suretiyle aralarında musalaha ve muahede olduğunu ve köylerine geri dönmeleri konusundan fariğ olduklarını kayda geçirmişlerdir.

Bu türden bir anlaşma yolu tamamen iki taraf arasında vuku bulmuş, durum mahkeme huzurunda dile getirilerek ileride yaşanacak her hangi bir anlaşmazlıkta resmîyet ifadesi için kayda geçirilmiştir. Burada davalı konumundakiler zimmi taraftan senelik 50 kuruş vergi bedeli olarak peşin para alacak, köye geri dönüş isteğinden vaz geçilecek ve hali hazırdaki düzen devam ettirilecektir. Ankara'da ikamet eden zimmilerin yaptıkları sınavi faaliyetlerinin geçim kaynağı olması, geri

⁵ AŞS, 131/255.; "buyurdum ki hükm-i şerifim vardıkda bu bâbda sâdır olan emrim üzere amel edüb dahi mukâta'a-i mezbûre voyvodasından südde-i sa'âdetimden ihrâc olunmuş mühürlü ve tuğralı sahîh sûret-i defter-i cedîd-i hâkânî taleb edüb göresin mukâta'a-i mezbûrun defterde mukayyed ra'ıyyet ve ra'ıyyeti oğullarından iken zikr olunan mahallerde tavattun eden defterlü re'âyâların buldukları yerlerden ma'rifet-i şer' ve voyvodaları ma'rifetiyle zaman i'tibâr olunmaksızın kaldırılıb makarr-ı kadîmlerine ve mukâta'a-i mezbûrun derûnuna alâ eyy-i hâl nakl ve iskân etdirüb esbkeşân mukâta'âsı reâyâsından olmak üzere defterde mukayyed iken biz esbkeşân re'âyâsı değîlleriz deyu ve sâyır bahâne ile hilâf-ı kânûn ve defter kimesneye ta'alül ve muhâlefet ve nakl ve iskânlarına âhari mûmâna'at etdirmeyüb mücerred ve avârizhânesine kayd olanları ve âherin defterli re'âyâsını iskân teklifi ile rencide etdirmeyesiz"

⁶ AŞS, 80/865, 866.

döndüklerinde geçimlerini sağlamakta yaşayacakları sıkıntının farkındalığı iki taraf arasında bir çözüm yolu oluşturmuştur. (AŞS, 83/151).⁷

15 Muharrem 1117/9 Mayıs 1705'te de benzer bir hadise tarihlendirilmiştir. Bu defa Niğde Kazası Hassa Karyesinden üç zimmi aynı karyeden, fakat Ankara'da yaşayan beş-altı zimmi ile mahkemede mürafaa olmuşlardır. Davacı taraf Ankara'da yaşayan zimmilerin karyeye nakli için devlete başvurduklarını belirttikten sonra; davalıların Hassa Karyesinde emlak ve arazileri olmadığı gibi, sanayi ile geçimlerini sağladıklarını, geri dönerlerse perakende olma ihtimali olduğunu söylemişlerdir. İki taraf arasında tekalif-i divaniyyeye verilmek üzere 70 kuruşa musalaha bulunduğu, iki tarafın da bunu kabul ettiği ve davacıların iddialarından feragat ettikleri hususları sicile kaydedilmiştir. (AŞS, 83/163).⁸

Avârız Yükümlülüğünün Mekânsal Yönü

Verginin gittikçe artan yükü nedeniyle özellikle küçük karyelerin, mezraların vergiyi ödemekte zorlandıkları ya da kendilerine sürekli vergi alanı bakımından sürekli tacizde bulunduğu görülmektedir. Bu tür durumlarda da yine merkeze müracaat edilmiş, defterhâne kayıtları incelenmiştir.

1701-1702'de Haymana-i Kebir/Karga Kavağı karyesi halkı divâna başvurarak Haymana-i Kebir nahiyesinde atadan deden sâkin olduklarını ve vergilerini Ankara reâyâsı ile birlikte verdiklerini söyledikten sonra, Bacı Kazası halkının kendilerini dâhil ederek yeniden vergi talebinde bulduklarını bildirmişlerdir. (AŞS, 80/879).⁹ Yine bir başka emirde Karga Kavağı reâyâsı Nefs-i Bacı, Ozan, Yağız, Hacı Tuğrul ve Şabanözü karyeleri sâkinlerini şikâyet etmişlerdir. Karga Kavağı reâyâsı karyeleri civarındaki Çamurcak adlı mezranın ata- dede yurtları olduğunu ve üzerlerine düşen vergileri Ankara Kazası halkı ile birlikte ödediklerini söyledikten sonra söz konusu karye halkının Çamurcak'ı kendilerine tâbi kılarak nüzül ve sayir vergileri kabz ettiklerini ve bu durumu der-i devlete ilâm ettiklerini belirtmişlerdir. Devletin bu konudaki yaklaşımı hazinede mahfûz edilen mevkûfât defterlerine müracaat edilmesi olmuştur. Mevkûfât defterlerinde Ankara kazasının 517 ve Bacı kazasının icmâl üzere 19,5 ve 1 buçuk rub avârız hânesi olduğu, zikr olunan karyelerin ise mevkûfâtda kaydı olmadığına dair der-kenâr bulunmuştur. Bu durum üzerine iddia sahibi karye halkının bu konudaki bilgileri ve ellerindeki fermân geçerli kabul edilerek, Karga Kavağı ve Çamurcak'ın Bacı Kazası ile birlikte tahammüllerine göre avârız vergisi ödemeleri emredilmiştir. (AŞS, 80/646).¹⁰

⁷ AŞS, 83/151.; ".....mezburlardan bazısının kendüleri ve bazısının babaları ve bazısının dedeleri karye-i mezbureden nakl ve medine-i mezburede mütemekkin olmaları ile karye-i mezbureye nakl ve iskanlarıçün taraf-ı devlet-i 'aliyyeden ferman-ı ali ısdar etmiş idik lakin mezburlar medine-i mezburede erbab-ı sınıyiden olub karye-i mezbureye nakl ve iskan etdirildiği suretde bir vechle ma'îşete kudretleri olmamağle mezburun....karye-i mezbure üzerine kayd ve tahrir olunan avarız ve menzil hanelerinin teklifleri için senede 50 guruş vermek üzere bizimle musalaha ve mu'ahede eylediklerinde...."

⁸ AŞS, 83/163.

⁹ AŞS, 80/879.

¹⁰ AŞS, 80/646.; "...takrir-i kelim edüb karye-i mezbure Karga Kavağı civarında Çamurcak nam mezra'a kadimden atamız ve dedelerimiz yurdları olub üzerimize edası lazım gelen tekalif emürleri mucebince Ankara kazası ahali ile maan eda eder iken mezburlar mezra'a-i mezbure Çamurcak Bacı kazasına tabidir deyu müddet-i medideden berü münker avarız ve nüzül ve sair tekalif ahz ve kabz etmeleri ile ahvalimizi der-i devlete i'lam eylediğimizde men ve def olunmalarıçün ferman-ı ali ita olunmuşdur deyu 1113 senesi şehri Recebü'l-ferdinin beşinci günü tarihiyle müverrah ferman-ı ali ibraz edüb bi'l-muvacehe feth ve kıraat olundukda mazmun-ı hümayununda hazine-i amiremde mahfuz olan mevkufat defterlerine nazar olundukda Ankara kazasının 517 ve Bacı kazasının icmal üzere 19,5 ve 1 buçuk rub avarız hanesi olduğu mastur ve mukayyed bulunub zikr olunan karyelerin mevkufatda kaydı yokdur deyu der-kenar olundukda imdi arz u hal mucebince amel olunub mezburlar Ankara kazası ahali ile avarız ve nüzül ve sair tekaliflerin eda ide gelmişler ise Bacı kazası tarafından sizin karyeniz bize tabidir deyu tekrar teklif talebi ile rencide etdirmeyesiz deyu buyurulmağın gibbe's-sual mezburuncevablarında karye-i mezbure Karga kavağı ve mezra-i Çamurcak kaza-i mezbure Bacı tevabiinden olduğuna yedimizde ferman-ı ali ve suret-i defter-i cedid-i hakani olmağla ber muceb-i ferman-ı ali ve suret-i defter-i i cedid-i hakani kaza-i mezburemize nazile olan avarız ve nüzül ve sair tealifde tasarruflarında olan arazilerinin tahammüllerine göre saliyane ahz eyledik deyu 1114 senesi Muharremülharamının 6. günü tarihiyle müverrah ferman-ı ali ve suret-i defter-i cedid-i hakani ibraz edüb bi'l-muvacehe feth ve kıraat olundukda mazmun-ı hümayununda hazine-i amiremde mahfuz olan mevkufat defterlerine nazar olundukda Ankara sancağında Bacı kazasının icmal üzere 19,5 ve 1 buçuk rub avarız hanesi olduğu mastur ve mukayyeddir deyu der-kenar olundukda imdi der-kenari mucebince amel olunmak fermânım olmuşdur buyurdum ki hüküm-i şerifimle vardukda zikr olunan Karga kavağı ve Çamurcak mezraları kaza-i mezbure Bacıya tabi olduğu defter-i cedid-i hakani mukayyed olmağla mezra-i mezburenin hane-i avarız alınmak icab eder emlak ve arazisin tasarruf edenlerin tahammüllerine göre avarız ve nüzül ve sair tekalif kaza-imezbure Bacı ahali ile maan eda etdirdüb bizim hanemiz yokdur deyu taallül ve niza etdirmeyesiz deyu buyurulub"

Bacı Kazası hakkındaki bir diğerk şikâyet Kadı Mevlana Mustafa'nın Divân-ı Hümâyûn'a arz göndermesi ile vukû' bulmuştur. Kaza halkı mahkemeye gelerek karye civarındaki Çamurcak'ın buçuk avâriz hânesi olduğunu, eskiden beri kendi toprakları olduğunu ve 20-30 seneden beri reâyâsının perişan ve perakende olduğunu belirttikten sonra Haymana halkını söz konusu yerin kendi toprakları olduğunu iddia ettiklerini ve bu konuda kendilerine yol gösterilmesini talep etmişlerdir. Bizzat Kadı Efendi bu durumu merkeze bildirme vazifesini üstlenmiştir. (AŞS, 80/921).¹¹ Bacı Kazası vergiler nedeniyle etrafındaki Çamurcak ve Karga Kavağı beldelerinin vergi alanları bakımından kendilerine dâhil olduğunu iddia etmektedirler. Buradaki sıkıntı vergi alanlarının sınırları konusundadır.

Bacı Kazası ile ilgili sıkıntılar başka yazışmalara da konu olmuştur. Zilhicce 1115/Nisan 1704'de Bacı Kazası ahalisi der-saâdete başvurarak; fazlasıyla fakir olduklarından üzerlerine düşen vergiyi kaldırmaya iktidârlarının olmadığını, vergilerini Ankara Kazası ile birlikte edâ etmek için Ankara'ya dâhil olduklarını ve ellerinde mevkûfât defteri bulunduğunu söylemişlerdir. Buraya kadar her şey normal gibi görünse de Anadolu valilerinin "...Anadolu valileri tarafından sizler kazasız deyu hülâf-ı emr ve defter teftiş nâmıyla ve sair tekâlîf-i şakka talebiyle rencide eylediklerin bildirüb" kendilerine rahat vermediklerini bu sözlerle ifade etmişlerdir. (AŞS,82/149).¹² Bacı Kazası'nın statüsü 21 Zilhicce 1115/26 Nisan 1704'de değişikliğe uğramıştır. Ahalisinin dağıldığı, perişan olduğu, kaza olmaya tahammülleri bulunmadığı müfettiş Nasuh Paşa tarafından arz edilmiştir. Bu durum karşısında kaza halkı üzerlerine düşen avâriz ve nüzül ve diğerk tekâlîfi Ankara Kazası ile birlikte edâ etmeleri şartıyla Ankara Kazası'na zamm ve ilhak olunmuştur. Böylelikle hem vergi alanı birleştirilmiş, hem de vergiyi ödemekte zorlanan kaza halkına inâyette bulunulmuştur. (AŞS, 82/150).¹³

Halkın üzerlerine yüklenen vergilerin çokluğu nedeniyle verginin edâ edilmemesi yönündeki taleplere de sıkça rastlanılmaktadır. Örneğin; Ayaş Kazası Naibi merkeze yazdığı arzda bu tür bir istekte bulunmuştur. Ayaş Kazasının müstakil kaza olarak yol üzerinde bulunduğu ve üzerine düşen hazeriyye, seferiye, menzil ve avârizini kusursuz yerine getirdiği ifade edilmiştir. Görünürde problem yoktur ancak, durum böyle iken Ankara yöneticilerinin *tama'-ı hâmları* için 9500 kuruş gibi yüksek bir meblağ talep etmeleri halka zulmdur. Bu durumun önlenmesi için Ayaş Kazası halkının naib aracılığıyla merkeze bildirdiği bu istek olumlu karşılanmıştır. (AŞS, 190/249).¹⁴

1113 Rebiülahir/Eylül 1701'de Ankara Murtazaabad Kazası Miranos karyesinden Abdullah Halife, Mahmud ve Abdullah adlı şahıslar Ankara'da mütemekkin keferelerden Kayser, Zinan, Mırat, Davit, İskender, Tunir adlı zimmileri dava etmişlerdir. İddia; keferelerin aslen karyeli oldukları, avâriza bağlı emlak ve arazileri olduğu halde karyeye isâbet eden avâriz ve nüzül tekliflerinden imtinâ ettikleri yolundadır. Bu iddiaya karşılık davalılar ise aslen karyeli olduklarını kabul etmişler ancak, babaları ve cedlerinin 40-50 seneden fazladır köylerini terk ederek şehre geldiklerini, köyde avâriz ve nüzül gerektiren emlak ve arazileri bulunmadığını söylemişlerdir. Mahkeme davacılarından iddialarını ispat etmelerini istemiş, ancak bu mümkün olmayınca davadan men' olunmuşlardır. (AŞS, 81/90).¹⁵

¹¹ AŞS, 80/921.

¹² AŞS,82/149.

¹³ AŞS, 82/150.; "...Ankara sancağında Bacı ahalisi ekseri perakende ve perişan olub baki kalanları dahi zaifü'l-hal olduklarından başka kaza olmağa tahammülü olmayub üzerlerinde olan avarız ve bedel-i nüzülleri ve sair tekâlîfi edada külli usret çekmeleri ile anlar dahi perakende olmağa yüz tutub avarız ve bedel-i nüzül ve sair tekliflerin Ankara kazasıyla eda eylemeleri üzere Ankara kazasına nakl ve ilhak ve başka olmakdan kayı ref olunmak için ahalisi istima-ı inayet eylediklerin müfettiş Nasuh Paşa arz ve ilan etmeğin Ankara kazasının 517 ve Bacı kazasının 19,5 ve 1,5 rub hanesi olduğu der-kenar olundukda hala üzerlerinde mukayyed olan avarız ve bedel-i nüzüllerin ve sair vaki olan tekâliflerin Ankara kazasıyla eda eylemeleri şartıyla 1115 senesi Zilhiccesinin 21. günü kaza-i mezbur Ankara kazasına zamm ve ilhak olduğuna"

¹⁴AŞS, 190/249.; "Ankara sancağından müretteb ve matlûb hazeriyye ve seferiyye ve menzil ve avâriz misillü tekâlîfiden dahi sehimlerine isâbet edeni bilâ kusûr kabzına me'mûra edâsı kusûrları yoğ iken Ankara vücûhu nâşi sancak masrafı ve mesârif-i şâyire diyerek bâ evâmir-i aliyye vârid olan tekâlîfiden mâ'adâ bi vech 9500 gurus mütâlebe ve tahsil sevdasında oldukları beyânıyla ber vech-i muharrer evâmir-i aliyye ile matlûb olunan tekâlîfiden mâ'adâ Ankara ve vücûhunun bu makûle akçe mütâlebesiyle kazâ-i mezbûr fukarâsına zulm ve ta'addi etdirilmemek bâbında emr-i şerîfim sudûru derc ve istid'â olunmuş....."

¹⁵AŞS, 81/90.; "...an asl karye-i mezbure reayasından olduklarını ıkrar lakin kimimizin ceddi ve kimimizin babası karye-i mezbureden bi'l-küllîye kat'ı alaka edüb karye-i mezbureden nakl ve medine-i mezburede kırk elli seneden mütecaviz mütemekkin olmağa karye-i mezburede avarız ve nüzül icab eder emlak ve arazileri olduğunu inkar eylediklerinde....."

Avarız vergisi hakkında toplu şikayetler haricinde bireysel anlaşmazlıklar da kayıtlarda yer almıştır. Örneğin; 25 Receb 1113/26 Aralık 1701'de Kızıl Bey Medresesi reâyâsından bazı sâkinler Ankara Yakub Na'al mahallesinde oturan Ohannes adlı zimmi hakkında şikâyetle bulunmuşlardır. Belgede vakıf mütevellisinin medreseye bağlı karyelerden Miranos ve diğer karyelerde sâkin olanları yerlerinde tutmak konusunda ahaliye ısrarda bulunduğu ifâde edilmektedir. Bunlar dile getirildikten sonra Ohannes adlı şahsı avâriz hânesinden payına düşen miktarı ödemediği gerekçesiyle dava etmişlerdir. (AŞS, 80/420).¹⁶

Avâriz ile ilgili bir başka talep Ayaş/Öz karyesinde vukû' bulmuştur. Karye ahalisinden Elhac Yusuf kendisi ve köy halkının vekili olarak İlya adlı zimmiyi dava etmiştir. İlya üvey babasının vesâyeti altındadır ve Nikola tarafından temsil edilmektedir. Elhac Yusuf, İlya'nın karyede avâriza bağlı tarlası olduğunu ancak karyeye isâbet eden teklîfden İlya'ya düşen saliyâneyi talep ettiklerinde vermediğini söylemiştir. Ancak sagîr (küçük çocuk) için *garîm-i sultan** olmadığı fıkıh kitaplarında yazdığından çocuğun vasisine sual tevcih etmeyeceği bildirilerek davacı yaptığı bu teklîf talebi ile muârazadan men' olunmuştur. (AŞS, 81/159).¹⁷

Avâriz ile ilgili olarak her iki tarafın da gayrimüslim olduğu bir olay söz konusudur. Behlül mahallesinde Tankıroğulları olarak bilinen Bederos, Abraham ve Kirkor adlı kardeşlerin menziline bir meclis akdedilmiştir. Akdedilen mecliste hazır bulunan Hendek mahallesinden bazı gayrimüslimler, bir bâb fevkâni oda ve bir bâb tahtâni odanın "*Hendek mahallesinin avârizına bağlı emlâkdan*" olduğunu söyleyerek mahalleye tevzî edilen tekâlîf-i divâniyeden kardeşlerin üzerine düşen saliyâneyi talep etmişlerdir. Kardeşler, söz konusu odanın Behlül Mahallesi avârizına bağlı olduğunu ve eskiden beri Behlül Mahallesi ahali ile vergilerini ödediklerini söyleyerek iddiayı kabul etmemişlerdir. Davalı taraf iddiasını ispatlayamamış ve kardeşlere odanın Behlül Mahallesi avârizından olduğuna dair yemin ettirilmiştir. (AŞS, 81/172).¹⁸ Hendek mahallesi ile Behlül Mahallesi sâkinleri arasında avâriza bağlı emlâk konusunda anlaşmazlık yaşanmıştır. Tankıroğulları kardeşlerin eskiden Hendek mahallesinde sâkin iken Behlül mahallesine yerleştikleri ya da Behlül mahallesinden talep olunan avâriz miktarının Hendek mahallesine göre daha az olduğu akla gelen olasılıklardandır.

Avâriz vergisinin toplanması hususunda vergi tarh edilen bölge idarecileri yetkili kılınmıştır. Yukarıda da belirttiği gibi bu durum yerel grupların reâyâ üzerindeki etkisini arttıran bir yaklaşımdır. Bunlar da genellikle o mahalle halkının seçtiği yerel kişilerden oluşmaktadır. 1113 Şevval/Mart 1702'de Ankara'nın Kale, Keyyalın, Dibek, Hendek, Kurd, Mihriyar, Makremeci, Valtarin, Kebkebûr-ı Zimmi, Çakırlar, İmam Yusuf, Kebkebûr-ı Müslim, Yakub Naal, Eşenhor, Behlül, Hacı Mansur, Debbağlar, Hacı Doğan, Balaban, Boyacı, Tiflis, Hallac Mahmud, Hatuni, Yenice, Belkıs, Afi mahalleleri sâkinlerinden bazıları mahkemeye gelmişlerdir. Her bir mahalleli tekâlîf-i divâniye ve tekâlîf-i şakka ve diğer konular için isimleri geçen mahalle mütevellilerinin kendileri tarafından vekil tayin olduklarını sicil defterine kaydettirmişlerdir. (AŞS, 81/254).¹⁹

1116 C.evvel/Eylül 1704'de Ankara Kadısı naibinin Divân'a yaptığı başvuru avâriz vergisi hânesine iktidârları olmayan Yenice mahallesi sâkinlerinin isteğidir. Yenice mahallesinin beş avâriz hânesi bulunmakta iken mahalleli beş avâriz hânesini edâ edecek güçleri olmadığını belirttikleri için bazı avâriz hânelerinin *menzil* olmaları kabul edilmiş ve bu konuda kendilerine fermân verilmiştir. Ancak problem bununla da bitmemiştir. Vergi tahsildârları ile reâyâ arasında münâza'a çıkmış, 1116 senesinde yeni bir düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemeye göre mahalle halkına hazineden mevkûfât defterleri verilerek beş avâriz hânesi 4,5 olarak yeniden belirlenmiştir. Mahalle halkı 4,5 hânenin

¹⁶ AŞS, 80/420.

* *garîm*: alacaklı.

¹⁷AŞS, 81/159.; "sagîr-i mezbur İlya'nın karye-i mezburede avariza bağlı tarlası olmağla karye-i mezbureye nazile olan avarız ve nüzül tekliflerine tahammülüne göre saliyane tahmil eylediğimizde vasi-i mezbur edadan imtina eder sual olunubsagîr için garim-i sultan olmadığı kütüb-i fikihiyyeye mukayyed ve mastur olub vasi-i mezbure sual teveccüh etmemeğîn"

¹⁸AŞS, 81/172.; "Kirkor, Abraham ve Bederos zikrleri sebk eden odalar Behlül mahallesi hane-i avarızına bağlı olub kadimden berü saliyanemizi Behlül mahallesi ahali ile eda edegeldik deyüb Hendek mahallesi hane-i avarızına bağlı olduğunu inkar eylediklerin....."

¹⁹AŞS, 81/254.; "...aramızda var olan tekâlîf-i divaniye ve tekâlîf-i şakka ve sair birbirimiz arasında zuhur eden saliyane ve medine-i mezbureye gelen hükkam ve vali taraflarına beher sene ne miktar akçe harc ve sarf olunursa mezburunun yedleriyle harc olunub ve mezburunun harc ve sarfları her birimizin makbulu olub mezburunun marifetleriyle tevzi olunmak üzere tarafımızdan mezburunu her birimiz vekil nasb ve tayin eyledik dediklerinde..."

avâriz, nüzül ve diğer tekliflerini edâ ettikten sonra geri kalan buçuk hâne nedeniyle rencide edilemeyecekleri yönünde emir sûreti talep edince mahalle halkı taraflarına böyle bir emir sûreti gönderilmiştir. (AŞS, 82/214).²⁰

Benzer bir olay da Makremeci mahallesi için dile getirilmiştir. Ankara kefare mahallelerinden Eşenhor, Behlül, Mihriyar, Hacı Doğan, Hatuni, Çakırlar, Kurd, Keyyalın mahallesi mütevellileri bir araya gelerek Makremeci mahallesine yüklenen vergi hânesini belirlemişlerdir. Kendi aralarında yaptıkları ittifak ve ittihad sonucunda Makremeci mahallesi halkının defterde iki vergi hânesi ile kayd ve tahrir olunduğunu söyleyerek şimdiye kadar bir sıkıntı yaşanmadığını ifade etmişlerdir. Ancak, belirtilen mahalle mütevellileri Makremeci mahallesi ahalisinin sanat ârız olduğundan iki hâne teklifini dahi edâya tahammüle iktidârları olmadığından hareketle kendi aralarında yaptıkları görüşmeler neticesinde iki hânenin bir buçuk hâneye indirilmesi konusunda anlaşmışlar ve bu durumu ileride yaşanacak her hangi bir sıkıntıyı düşünerek sicil defterine kayd ettirmişlerdir. (AŞS, 82/826).²¹

Sonuç

Görüldüğü gibi, 18. Yüzyıl boyunca Devlet, sistemlerin değişmesinden dolayı bütün hizmetlerin masraflarını hazineден karşılamak gibi bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca, taşrada değişen sistemler dolayısıyla örf mensupları (eyâlet valileri ve sancak mutasarrıfları) da hazineninkine benzer bir nakit ihtiyacı ile karşı karşıya kalmışlardır. Devlet bu iki yönde de avâriz vergisi üzerine eğilerek yeni düzenlemelere girişmiştir. Bu düzenlemelerin ilki, avâriz vergilerini muntazaman toplayabilmek için Hazîne-i Hümayûnun Mevkûfât Kalemî'ne görevler vermiş ve imparatorluğunun tüm kazalarının avâriz hânelerini belirlemek, bu kalem aracılığı ile gerçekleştirilmiştir.

Taşra yöneticilerinin nakit ihtiyacı için, 18. Yüzyıl içinde aşamalı bir biçimde "imdâdiye" adı altında taşra görevlilerine avâriz cinsinden munzam bir gelir kaynağı yaratılmıştır. Eyâlet valileri ile sancak mutasarrıfları için, yılda iki taksit halinde avâriz hânelerine göre toplanacak vergi meblağları belirlenmiştir. Daha sonra imdâdiyeler, imdâd-ı hazeriyeye ve imdâd-ı seferiyeye diye iki bölüme ayrılmıştır.

Aslında bu 18. Yüzyılın çok önemli bir malî değişikliğidir. Munzam, şer'î ve örfî vergiler yanında, avâriz cinsinden munzam vergi grupları ortaya çıkmıştır. Bu vergi gruplarının âdil dağılımı ve reâyânın gücü ölçüsünde toplanabilmesi için taşrada en önemli düzenleme, kazalarda "tevzî defteri" usûlünün konması ve bu işlemin denetiminin kadılara verilmiş olmasıdır. Bu yolla devlet, imdâdiyeler öncesinde yaygınlaşan "bid'at" cinsinden taleplerin önlenebileceğini düşünmüştür. Ancak, bu konuda çok büyük başarılar sağlanamamıştır.

Avarız vergisi konusunda yöneticiler dışında bu vergiden birincil derecede etkilenen şahısların da şikayetleri söz konusu olmuştur. Yöneticiler vergiyi almak için yetkili makamlara müracaat ederken, reâyâ yaşadıkları mekana tarh edilen vergiyi ödemekle mükellef köylüsünü, arkadaşını, tanıdığını şikayet durumunda kalmıştır. Bu durumlarda reâyâ çeşitle çözüm yolları üretmiş, genellikle de anlaşmazlık sulh yolu ile giderilmiştir.

²⁰AŞS, 82/214.; "...kaza-i mezbura tabi Yenice mahallesinin 5 avarız hanesi olub lakin ol mıkdar avarız hanesin edaya iktidarları olmaduğun naib Mevlana Süleyman zide ilmuhu arz ve ilam etmeğin nuf avarız hanesi menzil olunmak üzere arz ve telhis olundukda telhis mucebince mahalline kayd ve suret verilmek babında ferman-ı ali sadır olmağın lakin tahsildarları ile reaya beyninde tenzilat münazaası vaki olduğunda nizaları dahi ve nizamuçün 1116 senesinde ferman olunan tenzilat 1117 senesinde itimad olunub atıyyede tenzil olunmak üzere yedlerine hazine-i amiremde mühürlü ve nişanlı mevkufat sureti defteri verilmek mucebince amel olunmak fermanın olmuşdur buyurdum ki.....bu babda sadır olan emrim üzere amel edüb dahi mahalle-i mezbure ahalileri ellerine verilen mühürlü ve nişanlı mevkufat defterleri sureti mucebince üzerinde baki kalan 4,5 hanenin avarız ve nüzül ve sair tekalifin eda eyledikden sonra ref ve tenzil olunan buçuk hanenin avarız ve sair tekalif ile rencide ve remide etdirmeyesin"

²¹ AŞS, 82/826.; "...edüb bundan akdem kendü ittifak ve ittihadımız ile mahalle-i mezbure Makremeci üzerine işbu mümza ve mahtum defterde iki hane kayd ve tahrir olunub bu ana değin beynimizde vaki olan tekalif-i şakka iki hane teklif tahmil edegelmiş idü lakin hala mahalle-i mezbure Makremeci vasf ve sanat arız olub iki hane teklifi tahammül ve edaya ber vech-i iktidarları olmamağla ba'de'l-yevm beynimizde vaki olan tekalif-i şakkadan mahalle-i mezbure Makremeci ahalisi bir buçuk hane teklif vermek üzere ahd ve misak"

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Ankara Şer'îye Sicili, 80-81-82-83-131-190.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- AKTEPE, Münir (1957). "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", *İ.Ü Enstitüsü Dergisi*, S. III, s.
- BARCAN, Ömer Lütfi (1997). "Avarız", *İA*, C. II, s. 14-18.
- CEZAR, Yavuz(1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- ÇİFTÇİ, Cafer (2004). "18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları", *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6/1, s. 67-86.
- GÜNEŞ, Ahmet (2004). "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler", *TürkDünyası Araştırmaları*, S. 150, s. 165-184.
- İNALCIK, Halil. (1993). "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları, s. 31-65.
- KÜÇÜK, Levent (2007). *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı Ve Avarızın İdaredeki Rolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÜPELİ, Özer (2006). "Klasik Tahrirden Avarız Tahrire Geçiş Sürecinde Tipik Bir Defter: 1604 Tarihli Manyas Avarız Defteri", *CIEPO 17. Toplantısı*, s. 57-92.
- MCGOWAN, Bruce (1981). "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşkilatı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, C. 2, s. 1327-1331.
- ORHONLU, Cengiz (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul; Eren Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2007). *Türkiye Teşkilat ve idare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914/II*, (2000). Editörler: Halil İncalcık-Donald Quataert, Çevirenler: Ayşe Berktaş-Süphan Andıç, Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayınları.
- ÖZDEMİR, Rifat (1996). "Ankara ve Antakya Sancaklarına Ait Bazı Gelir ve Giderlerin Mukayeseli Tahlili (1790- 1806)" Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı, Elazığ: Kültür Basım ve Yayımları, s. 127- 212.
- ÖZEL, Oktay (2001). "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi Ve İstatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s.33-50.
- ÖZKAYA, Yücel (1988). " XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi Defterlerinin Kontrolü", *Belleten*, C.LII, S. 203, s. 135-155.
- ÖZSOY, İsmail (2000). "Süleyman Sudi'nin Osmanlı Maliyesi ve Vergi Sistemi İle İlgili Görüş ve Tesbitleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, S. 4-5, s. 611-655.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1997). "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *OTAM*, S. 8, s. 249-293.
- PAKALIN, M. Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB Yayınları.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1991). "Avarız", *TDVİA*, C. 4, s. 108-109.
- SAYAN, Nihat Sami (1961). *Amme Maliyesi ve Devlet Gelirleri/I*, İstanbul: Semek Matbaası.
- ŞAHİN, Gürsoy (2003). "Osmanlı Devleti'nin 1684 Avusturya-Macaristan Seferi Hazırlıkları ve Bunların Afyonkarahisar Kazasında Halka Yansımaları", *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 4/1, s. 111-123.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2000). *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- TABAKOĞLU, Ahmet (2002). "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, C. 10, s. 653-694.
- TAŞ, Hülya (2007). "Osmanlı'da Şikayet Hakkının Kullanımı", *MEMLEKET Siyaset Yönetim*, C. 2, S. 3, s. 187-204.
- TAŞ, Hülya (2008). "An Alternative Sphere of Dispute Resolution: 'Musâlahâ' in Ottoman Legal Practice", *Bulgarian Historical Review*, S. 3-4/, p. 100-116.
- TÜRKMEN, Mustafa Nuri (2002). *Kamaniçe Seferinin Lojistik Hazırlıkları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜRKMEN, Mustafa Nuri (2003). "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halkın Üzerindeki Olağanüstü Vergi Yükü", *Nüşa*, S. 9, Yıl. III, s. 193-202.
- ÜNAL, M. Ali (1997). "1646 Tarihli Harput Kazası Avarız Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XII, s. 9-73.